

Etika és erkölcsstan

A szekció előadói közt Fodor Sándor, az Oktatási Minisztérium munkatársa az iskolai erkölcsi nevelés lehetőségéről és általa is kipróbált formáiról szolt, Jelenits István, a Piarista Gimnázium tanára az elményre és személyes tapasztalatra építő iskolai erkölcsstanoktatás mellett érvelt.

Változatok az erkölcsstanra

Három évvel ezelőtt a „Tanítható-e az erkölcs?” kérdésre az Iskolakultúra 1996. 6-7. számában határozottan igennel feleltem, ismertettem az Értékközvetítő és Képességfejlesztő Program számára készített erkölcsstan tantervet, majd állást foglaltam amellett, hogy legjobb megoldásnak az embertanba beépített erkölcsstant tartom. Nemrég egy kerekasztal-beszélgetés résztvevőjeként mai fejemmel hasonlóképpen választottam („Erkölcsi nevelés és/vagy etikaoktatás” Új Pedagógiai Szemle, 1999. 7-8. sz. 4-14. old.) A balatonfüredi konferencia etikaoktatással foglalkozó és általam vezetett szekciójában beszélgetőkkel, Fodor Gáborral, Jelenits Istvánnal, Lányi Andrással (akik egyebek mellett az oktatásügy irányítását, a katolikus egyházat és az alternatív pedagógiát is képviselték) újfent egyetértettünk abban, hogy a megvalósítás kényessége és nehézsége ellenére lehetséges és szükséges az általánosan kötelező iskolai erkölcsoktatás. Mindez akkor történt, amikor megjelent a Kerettantervek vitára bocsátott első változata, amelyből – egyéb fontos műveltségi területek és tárgyak mellett – kimaradt az erkölcsstan, amikor a miniszter egy kérdésre vállalkozva kivitelezhetőnek tartotta az iskolai erkölcsstanoktatást, amelyet (ez később a sajtótájékoztatón derült ki) továbbra is fakultatív formában képzel el, holott az általa felkért etikaoktatási szakbizottság minden tagja az embertudományra épülő erkölcsstanoktatás mellett voksolt. Mindeközben mint alapelv máig érvényben van a NAT, amelynek szellemében 1998. őszétől legalább félezer iskolában tisztességesen (legalább még egyszer ennyiben valamiképpen) elkezdtek tanítani a negyed-harmadrészben etikából álló emberismeretet.

A helyzet tehát meglehetősen kusza, eléggé bizonytalan és ellentmondásos, sőt kifejezetten drámai, *Bartus László* bestsellerének címével szólva: „fész van”. Időszerű tehát még egyszer áttekinteni, miféle elképzelések is élnek az erkölcsstan kapcsolatban.

Többféle alváltozata közül az egyik az „abszolút nulla” változat, mely szerint az erkölcsöt nem lehet tanítani tantárgy keretében, csak nevelni lehet, elsősorban példamutatással. Értékekre, erkölcsösségre senkit sem lehet megtanítani, igazából csak maga az élet és a példa hathat az érték-érzék és az étosz alakulására. Ezzel a felfogással az 1996-os Iskolakultúra-cikkemben *Piaget*, *Kohlberg*, *Goldmann* és *Heller Ágnes* érveit idézve vitakoztam, a filozófusnővel együtt vallva, hogy erkölcsöt tanítani nem más, mint tartalmat adni a jót és a rosszat megkülönböztetni képességünknek, erkölcsöt tanulni pedig: e tartalmat bensővé tenni.

Másik változata szerint elegendő a kultúra értéksemleges átadása és sem embertan, sem erkölcsstan, sem vallásstan nem képzelhető el értéksemleges iskolában. Ezt az álláspontot képviselte az embertan zászlóbontásának idején (1991-ben) a liberális álláspontján *Nagy Péter Tibor* (Új Pedagógiai Szemle, 1991. 11. sz.), amellyel szemben azzal érvelhettem – sokunk nevében –, hogy sem értéksemleges ember, sem értéksemleges emberi kapcsolat, sem értéksemleges intézmény nem létezik, és hogy az emberismeret, erkölcsiismeret és vallásiismeret helyett ajánlott „kultúra átadása” sem történhet biztonságosan értéksemleges, elég csak a „Hamlet”, a „Hétfejű tündér”, a mohácsi csata, a freudi emberkép vagy a darwini evolúció

„átadására” gondolni. („Értéksemlegeség” vagy értékekben gazdag iskola? Új pedagógiai Szemle, 1992. 1. sz.)

Harmadik változat szerint nincsen szükség külön erkölcsstanra, minden tantárgyba bele lehet és/vagy kell építeni az erkölcsi nézőpontot. Úgy gondolom, ez nagyon jól elképzelhető, sőt meg is követhető, ha ilyen az adott iskola (vagy központi kerettanterv) ethosza, de ezt csak egy önálló tárgy mellett tudom elképzelni, mert: az ilyen reflexió esetleges és igen csak személyfüggő; ez sem működik valamiféle szakszerű alapozás nélkül, miként az ágazati etikák sem alapvető etika (vagyis morálfilozófia) nélkül a különböző tárgyak keretében tanultak különböző mértékben jelentenek tanulók számára személyes tapasztalatot és/vagy élményt, márpedig az erkölcsstanoktatás csakis erre épülhet, nem lehet sem merő általános spekuláció, sem „merő alkalmazás”.

A harmadik alváltozat alváltozata szerint kell egy meglévő, már „kitalált” tárgyat találni az erkölcsstan számára, és oda besorolni, beépíteni, beolvasztani. Ez ellen ugyanúgy lehet érvelni, mint a harmadik változat ellen.

Negyedik változat szerint erkölcsstan helyett elegendő az osztályfőnöki órák keretében történő beszélgetés, főleg akkor – teszük hozzá egyesek –, ha van jó tematika és tankönyv. Bár a beszélgetés az erkölcsstanítás alapvető közege és módszere, mint ahogyan nem lehet csupán az olvasott művekről való beszélgetéssel kiváltani az irodalmat vagy történelmi filmekről való beszélgetéssel a történelmet, ugyanúgy nem lehet „elbeszélgetni” az erkölcsstant sem. Ami pedig a megfelelő tematikát és a tankönyvet illeti, feltaláltuk a langyos vizet, hiszen egy igazán jó „osztályfőnöki tematika” nem más, mint egy jó ember- és erkölcsstan tematika.

Az ötödik változat szerint a normatív etika manipulálná a tanulók személyiségét és értékrendjét, így hát elegendő a normatív embertudományok, a biológiai antropológia, a lélektan, a társadalomtan, esetleg a kultúrantropológia tanítása. Most tekintsünk el attól, hogy a normatív ember-

tudományok közül sem kerültek be olyanok a megvitatásra közreadott kerettantervbe, mint például a lélektan, az értékmentes embertudományok ellen ugyanúgy lehet érvelni, mint a második változat ellen, hozzáátéve még azt, hogy erkölcsi reflexiótól mentes leíró embertudományokkal nemigen lehet felelősségteljes, másokért is élő embert nevelni.

Vallás erkölcsstan kontra relativista erkölcsstanok

Az iskolai erkölcsoktatás keretében csakis abszolút értékekre építő és azokat átadó erkölcsstant elképzelők kivétel nélkül a vallás erkölcsre gondolnak, szembeállítva azt a relativista „világi etikákkal”. E szerint vagy az állami iskolákban is vallás erkölcsöt kellene tanítani, vagy pedig semmit. Nem beszélve arról, hogy vannak abszolút értékkel számoló világi etikák is, ezzel az elképzeléssel az a baj, hogy az adott vallás erkölcs is relatív, mert az örök értékeket alakulásának megfelelően értelmezi, méghozzá az adott vallás valamelyik etikai iskolájának felfogását követve. Elég csak a katolikus egyházon belüli meglehetősen eltérő erkölcsi felfogásokra utalni akár szexuáletikai, akár gazdaságetikai, akár környezetetikai kérdésekben. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a re-lativistának mondott „laikus etikák”, „civil etikák” jelentős részének értékrendje nem áll szemben, sok esetben nem is nagyon tér el a vallási alapú etikáktól.

A miniszter által felkért etikaoktatási szakbizottság is úgy véli, hogy „az értelmezések sokfélesége dacára általában széleskörű egyetértés uralkodik az erkölcsi alapértékekre nézve. Az erkölcs a jó és rossz megkülönböztetésén, valamint minden megértés elkötelezett természetének belátásán nyugszik. Az iskolai etikaoktatás a világvallások etikáiból (közülük is kitüntetetten a zsidó-keresztény hagyományból) és a humanista etikákból (vagyis a kinyilatkoztatott és az ész által felismert alapelvekből) merít. Olyan forrásokból tehát, amelyek a legfontosabb alapelvekben meggyeznek egymással. Nem része-

síthet előnyben egyetlen világnézetet, szellemi áramlatot és erkölcsi rendszert a közjót szolgáló és az emberi méltóságot tiszteletben tartó nézetek rovására. A különféle életformák, értékrendek és világnézetek iránti nyitottság ellenben alkotmányos kötelessége az állami iskola-rendszernek egy olyan társadalomban, amely a lelkiismereti szabadságot alapértéknek tekinti. Ez a nyitottság tehát nem kompromisszum, hanem erkölcsiségünk szerves eleme.

Fakultatív erkölcsan

Sokan lehetségesnek és fontosnak tartják az erkölcsan oktatását, de nem akarják vagy nem merik kötelezővé tenni. Oktatásügyünk irányításának vezető személyiségei között is többen vannak ilyen állásponton lévők. Őszerintük a diák (és szülei) három lehetséges utat választhatnak: tanulhatnak hittant, fakultatív erkölcsant vagy egyiket sem. Habár van ilyen gyakorlat nyugaton is, ezt a példát kár lenne követni, mert olyan fontos tárgyból mentenénk fel a tanulókat, mint a magyar nyelv és irodalom, a matematika, a biológia vagy a történelem. Márpedig ezek is értékválasztások és világnézeti döntésekre készítik a tanulókat és ezek is „belezavarunk lelkivilágukba”, ezek is „korlátozzák” lelkiismereti szabadságukat. (Még a matematika is foglalkozik világnézeti szempontból kényes kérdésekkel, amikor felteszi a kérdést, hogy ha három dióból elvesszünk három diót, mi marad, ugyanis a „nulla”, az „egy sem” és a „semmi” nem egyformán „semleges” válaszok, és különben is ott marad a tenyerem, amelyben a diók voltak.) Különben a jól tanított irodalom vagy történelem legalább annyira „felizgatja” és „megingatja” a tanulókat, mint az erkölcsan.

Első látásra úgy tűnik, hogy a nulla változatot fogadja el az Oktatási Minisztériumban készült Kerettantervek című vitaanyag, amelynek első mondata: „A Nemzeti alaptanterv új műveltségelemeivel fontos modernizációs lépést jelentett a magyar közoktatásban”. Mind ennek a ki-

jelentésnek, mint az oktatási miniszter és több vezető munkatársa, mind a kormányfő és a kormánypártok vezetőinek értékekre és értékrendre vonatkozó kijelentéseivel ellentétes az, amit a kerettantervek óraterve (vagyis a kötelező és a modulokban szereplő tárgyak együttese) sugall. A felsorolt – a porosz és a szocialista iskolából jól ismert és az ezeket kiegészítő néhány új kötelező tárgy – mellől ugyanis hiányoznak a következők: lélektan, emberismeret, filozófia, vallásan és az etika. Ezek természetesen helyet kaphatnak a szabad sávban, és azokban az iskolákban, ahol már bekerültek a helyi tantervbe és elkezdtek őket tanítani, lehetőség nyílik a folytatásra, de bizony az a tanterv, amelyben ezek nem szerepelnek a kötelező tárgyak között bizony elszomorítóan földhözragadt, ember-telen és szellem-telen. A NAT-ban szereplő emberismeretnek (melynek része volt a lélektan, a vallásan és a filozófiai antropológia is) nyoma sem maradt ebben a tervezetben, legfeljebb ennyi, hogy megengedi, hogy a fakultatív tárgyak között szerepeljen. Belfentesek tudni vélik, hogy a fakultatív mellett voksoló oktatási vezetők óvatos magatartását részben az ellenzéktől, részben az egyházaktól való félelem indokolja. Úgy vélem, az ellenzék nem ellenezne egy olyan konszenzus-etikát, amely az ő kormányzásuk alatt létrejövő NAT-ban szereplő emberismeretet is kínált. Az egyházakban kétségkívül tapasztalható némi gyanakvás mindenféle „világiak által” kigondolt és művelt etikával és vallásanál szemben, ez azonban nem általános és nem erősödő, hanem gyengülő tendencia. Számos lelkész és hitoktató nagyon örülne olyan, állami és egyházi iskolában egyaránt oktatott erkölcsannak (de még vallásannak is), amelyre ráépíthetnék a hittant, „a kegyelem a természetre épít” elv alapján.

Vegyztizta erkölcsan

A kötelező erkölcsan mellett érvelők egy része embertan, lélektan, társadalomismeret helyett, illetve azok nélkül óhajtja

a „vegytisztá”, normatív erkölcsant, vagy legalábbis azt mondják, ha csak egy üres hely akad a tantervben, akkor azt foglalja el a „vegytisztá” erkölcsant. Az önmagában álló erkölcsant könnyen fajulhat moralizálássá, a tanulókra erőszakolt „központi” értékrenddé, spekulációvá, miképpen az önmagában álló („értékmentes”) lélektan pszichologizálássá, az önmagában álló („értékmentes”) társadalomtan pedig szociologizálássá.

Érték- és/vagy problémacentrikus erkölcsant

Nem is annyira a tartalomban (azért abban is), mint inkább átadásának hogyanjában különbözik az értékre és a problémákra összpontosító elképzelés. A füredi előadását követő kérdezz-felelek során *Pokorni Zoltán* a kétféle megközelítés kombinációját ajánlja, egyelőre még sajnos nem mindenki számára kötelező, hanem csak választható tárgy keretében. A vallás erkölcsi alapon álló erkölcsantok és például *Szabó Pál Tivadar* tankönyve (*Szabó Pál Tivadar: Erkölcsantani vázlatok. IKVA, Bp, 1994.*) inkább az értékekre, a *Jakab-Lányi-féle* tankönyv (*Erkölcsei esettanulmányok. AGK K., Bp, 1999.*) első pillantásra a megvitatandó problémára fókuszál, ám a „problémák” egyben értéorientáltak. *Vörös Klárával* közösen írt tankönyveinkben (*Embantan I., II., ÉKP Központ, Bp., 1996.*, a harmadik megjelenés előtt) megpróbálunk egyensúlyozni az élményt és tapasztalatot kínáló problémák és a megoldásukhoz hozzásegítő értékek között.

Embantan: derülátó utószó

Az 1996-os írásban is ismertetett (továbbá a NAT-ból és sok más forrásból megismerhető) magyar találmány, az embantan a leíró és a normatív embertudományokat ötvözi, azaz bemutatja, „hogyan működik” az ember, és erre etikai reflexiót is ad. Lényegét tekintve ehhez nagyon ha-

sonló megoldást javasolt az oktatási miniszternek az általa felkért etikaoktatási szakbizottság is, amikor így fogalmazott: „Az iskolai etika az emberrel és viszonylataival (önmagához, társaihoz, a társadalom csoportjaihoz és egészéhez, az emberiséghez, a természettel és a transzcendenssel) foglalkozik. Megismertet az emberi viselkedés, kiváltképpen a személyes döntés biológiai, lélektani, szociológiai, politológiai, kulturológiai alapjaival, valamint filozófiai és teológiai értelmezésével. Tárnyalja az alapvető értékeket, normákat, törvényeket, az erkölcsi alapelveket és az erkölcsi felfogásokat, az erkölcs világában tapasztalható állandóságot és változást, az értékek megvalósítását segítő erényeket, a lelkiismeretet. Foglalkozik az emberi élet minden területének erkölcsi oldalával. Ötvözve az embertudományokat és az etikát, a leíró és normatív szempontot, a tanulóknak eligazítást, támpontot (de nem leegyszerűsített válaszokat és mindentudó recepteket) ad az erkölcsös cselekvéshez, a szabadsággal élés erkölcsös megvalósításához, segítséget a személyiség- és jellemfejlődéshez, a közjót szolgáló magatartás kialakításához.”

Amikor e sorokat írom – egy nappal a miniszter által fölkerít, az etika oktatásával foglalkozó szakbizottság ülése után (október 16-án) – olyan megoldásra van esély, amely jogosan válthatna ki elismerést világszerte. *Kojanitz László*, a kerettantervi munkálatok irányítója arról számolt be a szakbizottság joggal aggódó tagjainak, hogy mind ő maga, mind a miniszter támogatja azt az elképzelést, hogy az erkölcsant is magába foglaló ember- és társadalomismeret kerüljön be a kötelező tárgyak közé a 7-10. évfolyamon. A szakbizottság a 12. évfolyamig (vagyis érettségig szeretné végigvitetni ezt a tárgyat, hogy mód nyílhasson az elmélyültebb morálfilozófiai reflexióra is.

Kamarás István